

2018/2
Volume: IX
Number: 20
ISSN 2146-4901

2018
2

2018/2
Cilt: IX
Sayı: 20
ISSN 2146-4901

ŞIRNAK UNIVERSITY
JOURNAL OF DIVINITY
FACULTY

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
ŞIRNAK UNIVERSITY JOURNAL OF DIVINITY FACULTY
2018/2 Cilt/Volume: IX Sayı/Number: 20
ISSN 2146-4901

Bu dergi **EBSCO Host: Academic Search Ultimate** veritabanında tam metin olarak,
Ayrıca **TÜBİTAK-ULAKBİM** Sosyal ve Beşeri Bilimler veritabanı, **ASOS, İSAM** ve **SOBIAD** Sosyal Bilimler Atf Dizini
tarafından taranmaktadır.

Sahibi/Owner

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Abdülaziz HATİP

Yazı İşleri Müdürü/Editor in Chief

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Editör/Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜL

Editör Yard./Co-Editors

Dr. Öğr. Üyesi A. Yasin TOMAKİN, Arş. Gör. Mustafa YILDIZ, Arş. Gör. İsmet TUNÇ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Doç. Dr. İbrahim BAZ

Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim AYĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜL

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yasin TOMAKİN

Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi Fatih KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Fevzi RENÇBER

Dr. Öğr. Üyesi M. Muhdi GÜNDÜZ

Dr. Öğr. Üyesi M. Şükrü ÖZKAN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAĞIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sait UZUNDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi Nurullah AGİTOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ACAT

Arş. Gör. İsmet TUNÇ

Arş. Gör. Mustafa YILDIZ

Arş. Gör. Talip DEMİR

Öğr. Gör. Şehmus ÜLKER

Redaksiyon / Redaction

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yasin TOMAKİN

Baskı/Publication

Grafik Tasarım: DÜZEY AJANS 0212 417 92 92

Baskı

İLBEY MATBAA

Basım Tarihi / Publishing Date

Ağustos 2018 / August 2018

Yönetim Yeri/Administration Place

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mehmet Emin Acar Yerleşkesi, 73000 Merkez/Şırnak

Tel:+90 486 518 70 75 Faks: +90 486 518 70 76

e-mail: suifdergi@gmail.com

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergi olup yılda üç sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçedir.
Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa
ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Dinî Sembolizm Üzerine

Hayreddin KIZIL*

Öz

Sembol kullanma ve sembolleştirme, insanın tabii bir özelliğidir. Dünyayı anlamlandırmada, düşüncelerimizi ifade etmede sembollerini kullanmaktayız. Ayrıca düşüncelerimize güç vermekte de sembollerden yararlanmaktayız. Dinlerin temel unsurlarından olan semboller bütün inanç sistemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Günümüz ideolojilerinde de sembollerin kullanıldığı görülmektedir. Oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan sembolün ne olduğu konusunda tarih boyunca farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Aynı durum sembolün kökeni konusunda da görülmektedir. Bu çalışmada da sembol ve sembolizmin kökeni konuları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sembol, sembolizm, Cassirer, Eliade, Tillich.

About Religious Symbolism

Abstract

Using symbol and symbolization is a natural characteristic of human. In making the meaning of the world, expressing our thoughts, we use symbols. We also take advantage of symbols to give strength to our thoughts. As the basic elements of religion, symbols are emerged in all belief systems. Symbols are also seen to be used in contemporary's ideologies. Throughout history, different definitions have emerged as to what is the symbol, which has a wide range of uses. The same situation is also seen in the origin of the symbol. This study examined the origin of symbol and symbolism.

Keywords: Symbol, symbolism, Cassirer, Eliade, Tillich.

Makale gönderim tarihi: 06.03.2018, kabul tarihi: 16.04.2018.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi A. B. D.

ORCID: 0000-0001-9165-3274

hkhayreddin@gmail.com

Atıf: Kızıl, Hayreddin. "Dinî Sembolizm Üzerine". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Ağustos 2018): 327-351.

Giriş

İnsanoğlu, dünyaya geldiği andan itibaren çevresiyle iletişim halindedir. İster dinî, ister beşerî konularda temel iletişim aracı olarak sözcüklerden oluşan dili kullanmaktadır. Fakat anlam ve duyguları aktarmada dilin yetersiz kaldığı durumlar mevcuttur. Böyle durumlarda “sembol” olarak adlandırılan başka iletişim araçlarından istifade etmektedir.

Sembol, bir iletişim ve anlam bildirme aracı olarak her yerde kullanılmaktadır. Hatta insanoğlunun sembollerle örülü bir evrende hayatını sürdürdüğünü ifade edebiliriz. Semboller, sözlü anlatımdan görsel anlatıma, sanattan edebiyata, dinlerden ideolojilere kadar her yerde karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca ortaya çıkmış bütün dinler, sembollerini aktif bir şekilde kullanmıştır. Hatta dinlerin sembollerle örülü olduğu ifade edilebilir. Günümüzde mensubu olan dinler hatta günümüz ideolojileri de sembolü aktif bir şekilde kullanmaktadırlar.

Bu çalışmada asırlardır aktif bir şekilde kullanılan ve Dinler Tarihi alanında önemli bir kavram olan sembol konusu incelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan “sembol” sözcüğünün literal ve ıstılahi tanımı yapıldı, sembol olarak nelerin kullanıldığı incelendi, yine bu bölümde sembol türlerine de yer verildi. II. Bölümde sembolik düşüncenin kökeni sembolizmin kaynağı hakkında ileri sürülen fikirlere yer verildi. Bu bölümde Cassirer, Tillich, Jung’un yanı sıra Eliade, Geertz gibi bilim adamlarının görüşlerine de yer verildi. Makale sonuç bölümü ile bitirildi.

1. Sembol (Simge)

Dinler, öğretilerinden çok tezahürleri ile geniş halk kesimleri tarafından bilinirler. Bunlar Müslümanlardaki namaz, ezan, Budistlerde kıyafetler, stupalar, viharalar, Yahudilerde davut yıldızı, menora, Hristiyanlar için Haç, kilise vb. sayıla-

bilir.¹ Sembol olarak ifade edilen bu dış tezahürler, bir dinin mensubu ile mensubu olmayan kişiler tarafından farklı içeriklerle anlaşılmaktadırlar.

Türkçede “simge”² şeklinde karşılığı bulunmasına rağmen, bu tür tezahürleri ifade etmek için daha çok “sembol” sözcüğü kullanılmaktadır.³ Özellikle Din Bilimleri alanında “sembol” sözcüğü daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

“Sembol” sözcüğü binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu sözcüğün Yunanca sözleşme, simge, nişan, ve kimlik anlamına gelen *symbolon*’dan geldiği kabul edilmektedir.⁴ *Symbolon*, birçok anlama gelebilen fakat en belirgin anlamı “bir araya getirmek olan” *sum-ballein* filinden türemiş bir isimdir.⁵ *Symbolon*, Yunancadan, Latinceye (*symbolus* olarak), Latince’den diğer batı dillerine (İtalyanca: *simbolo*, Almanca: *Symbol*, İngilizce: *symbol*, Fransızca: *symbole* olarak) geçmiştir.⁶

Sözcüğün anlam tarihi incelendiğinde, onun geçmişte bütünü tanımayı sağlayan parçaların herbirini ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Antik Yunanda bir çömlek parçası ikiye bölünür ve bu iki parçanın her biri kendi aralarında sözleşme yapan iki kişiye verilir. Sözleşme kapatılacağı zaman her iki tarafın da kendilerini tanıtmak amacıyla ellerindeki iki kırık parçayı tam olarak bir birine ekleyebilmeleri (*sumballein*) gerekiyordu. *Symbolon* terimi, bu şekilde yeniden birleştirildiklerinde ortak bir kökene sahip olduğunu ispat eden kırılmış bir nesnenin iki parçasını ifade etmek için kullanılıyordu. Dolayısıyla sembol, bir tanıma ve tanınma işareti niteliğinde olan nesneyi ifade ediyordu.⁷

Birbirlerini tanımak için kullanılan parçalar düşünüldüğünde parçalardan her birinin anlamın tamamını vermediği, parçaların bir araya gelmesi ile sembolün tam anlamını kazandığı anlaşılmaktadır. İki parçanın ayrı ayrı sembol olarak ifade edildiği düşünüldüğünde sembollerin tek başlarına tüm anlamın bir parçasını ver-

- 1 Dinler için geçerli olan bu özellik bazı ideolojiler için de (Komünizmde orak-çekiç) geçerlidir.
- 2 Kubbealti Lugati’ne göre “simge”, dil devrimi sırasında “işaret” anlamına gelen “*sim*”den (*sim+ge*) türetilmiştir. Bkz. İlhan Ayverdi, Kubbealti Lugati Misalli Büyük Türkçe Sözlük, c. 3 (İstanbul: Kubbealti Neşriyat, 2006), 2799; Ayrıca bkz. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi –Kavramlar ve Akımlar-, c.6 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 93. Eliade’in “*Images et Symboles Essais Sur le Symbolisme Magico-Religieux*” adlı kitabı “İmgeler ve Simgeler” şeklinde Türkçeye çevrilmiştir. Mircea Eliade, İmgeler Simgeler, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara 1992).
- 3 Türk Dil Kurumu –TDK- tarafından hazırlanmış ve internet üzerinden de erişilebilen sözlükte “simge” sözcüğü şu şekilde tanımlanmıştır: “Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, alem, remiz, rumuz, timsal, sembol.” Bkz. Erişim 25 Ocak 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a6a0ac7e42d94.25912778.
- 4 *Britannica Encyclopedia of World Religions* (Singapore 2006), 1043-1044.
- 5 Peter T. Struck, “Symbol And Symbolism”, *Encyclopedia Of Religion* –second edition-, ed. Lindsay Jones (USA 2005), 8907; *The New Encyclopedia Britannica*, c. 17 (USA 1974), 900; *The American Heritage Dictionary of The English Language* (yy. ve ts.), 7223; Erich Kahler, “The Nature of the Symbol”, *Symbolism in Religion and Literature* içinde, ed. Rollo May (USA 1961), 65-66.
- 6 Struck, “Symbol And Symbolism”, 8907; *The New Encyclopedia Britannica*, 900; *The American Heritage Dictionary of The English Language*, 7223 Symbol ve symbolism maddeleri; Kahler, “The Nature of the Symbol”, 65-66.
- 7 Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din, Mircea Eliade’nin Din Bilimi Çalışmalarının Etimolojik Açından Değerlendirilmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 130. Ayrıca bkz. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 682.

diği, onu temsil ettiği anlaşılmaktadır. Yani sembol, bütün anlamın bir parçasını vermekte onu temsil etmekte, bütünü anlamlı bir parçası olarak tüm anlam hakkında fikir vermektedir. Sembol için kullanılan nesne, resim, renk, işaret, kelime, ya da jestin tam olarak ne anlama geldiği parçaları birleştirmekle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle sembol fikrinin tamamlama düşüncesi üzerine temellendiği ifade edilebilir. İki parçadan biri hemen ulaşılabilecek şekilde el altındayken, öteki parça ise “başka bir yerde”dir. Elde olan parça, sembolün “sembolize edici ögesi olarak düşünülürken, diğer parça/öge ise, anlamın tamamlanabilmesi için gereken diğer yarıyı yani onda sembolize edilen şeyi temsil etmektedir. Yani sembolün anlamını keşfetmek onun aktif bağlantısı ile mümkündür. Şu halde sembolün ilk akla gelen fonksiyonu, onun bir merdiven, bir bağ, bir ilişki kurma aracı olmasıdır.⁸

Symbolon sözcüğü bunun yanında kişinin kim olduğunu ispatlamak için kullanılan objeyi ifade etmek için de kullanılırdı. Bu bağlamda Atinalı yargıçların mahkemeye girerken yanlarına aldıkları rozet gibi bir işaret için de kullanılmaktaydı. Yazılı dokümanlar için de kullanılan sembol iki ülke arasında karşılıklı olarak vatandaşlarının güvenliğini garanti altına almak için yapılan anlaşma metni; iki insan arasındaki sözleşme, iki nüshası olan makbuz; imparator tarafından verilmiş bir ferman için kullanılırdı. Sözcük aynı zamanda bir konuyla ilgili özet, temel ilkeler, kısaltmalar ve reçete anlamında da kullanılmaktaydı. Hangi şekilde olursa olsun burada bir cisim, yazı vb. ile işaret ettiği bir anlam mevcuttur.⁹

Arka planında böyle bir etimolojik yapı bulunan sembol, birbirleriyle tamamen ilişkisi kesik olmamakla birlikte farklı anlam ve alanlarda terim olarak kullanılmıştır. Bu kullanımlar sembolün ne olduğu konusunu da gündeme getirmiş, psikolojiden antropolojiye, edebiyattan sosyolojiye, oradan dinler tarihine kadar birçok bilim dalı içerisinde sembol konusu, ilgili disipline göre incelenmiş ve bir tanım geliştirilmiştir. Tanımları yapanların farklı felsefi düşüncelere bağlı, farklı ekollere mensup olmaları bu tanımları birbiriyle bağdaştırmayı zorlaştırmıştır. Dini sembolizm söz konusu olduğunda bu farklılık daha çok belirmiş ortak bir tanım geliştirmek neredeyse imkânsız olmuştur.¹⁰

Yine de sembol hakkında yapılan tanımlar incelendiğinde, tanımların daha çok iki özelliğe dikkat çektiği görülmektedir. Bunlar, “sembolün tanıma veya tanıma için bir şeye işaret etmesi” ve “işaret ettiği konu üzerinde genel bir mutabakat olması” şeklindedir. Buna göre “sembol, zihne görülmez bir şeyi, bir düşünceyi

8 *Britannica Encyclopedia of World Religions, 1043-1044; Aliye Çımar, Varoluşçu Teoloji, Paul Tillich'te Din ve Sembol* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 207-208. Buna göre sembol, sadece görülebilir olanla açığa çıkabilen, görülemez bir realiteyi keşfetmeye yönelen somut bir gerçekliktir. Diğer bir ifadeyle “bütün”, parçaların her birinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkar ve biri olmadan diğeri anlaşılabilir. Bkz. Latif Tokat, *Dinde Sembolizm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 10-11.

9 Tokat, *Dinde Sembolizm*, 9-11

10 Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 97; Ömer Faruk Yavuz, “Kur’andaki Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri”, *Milî ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1-2 (2005-2006): 40-41; Tokat, *Dinde Sembolizm*, 25.

ve dini bir anlamı ifade etmek, onu görünür kılmak için benzerlik veya çağrışım yoluyla kullanılan obje veya temsil”dir. Bu semboller, dil, nesne veya ritüel olabilir. Bu durum genellikle sembol ile ilgili bir fikirden kaynaklanmakta, belirli bir insan topluluğunun uyuşması sonucu gerçekleşmektedir.¹¹

Sembol için yapılmış diğer tanımlar incelendiğinde bazı farklılıklarla beraber yukarıda verilen tanımlarla ortak yönlerinin olduğu görülür. Durand’a göre, “Sembol, anlatılamaz ve görünmez bir gösterilene gönderen ve bundan dolayı da anımsayamadığı bu denkliği somut olarak tecessüm etmek zorunda olan ve bunu da yani uygunsuzluğu tükenmez bir biçimde düzelten ve tamamlayan ikonografik, ritüel, mitik yinelemeler oyunudur.”¹² Matematikten metafiziğe kadar bütün kullanımlarıyla sembol kelimesinin en geniş anlamı göz önünde tutularak bir tanım yapmak gerekirse, “anlama sahip olan şey her ne ise o bir semboldür; anlam ise, sembol tarafından ifade edilen şeydir.”¹³

Sembölü, bir şeyi duyularımıza veya hayalimize sunan şey olarak tanımlayan Edwyn Bevan’a göre hayatımızın her anında sembolizm vardır. Her an aklımıza bir şeyler gelmekte, işitmekte, koklamaktayız bunlar aklımıza manalar iletmektedir.¹⁴ Başka bir tanım göre bir imaj, bir deneyim, bir olgu ya da nesnenin somut temsilinedir.¹⁵

Sembölü “açıklanamazın ifade biçimi” olarak tanımlayan Sadık Kılıç’a göre “Sembol, müphemiyet içinde, görülmeyen bir realiteyi yansıtan bir simge ya da maddi bir nesnedir. Bu bakımdan, müşahede olunamayan ve esrarlı bir olgu hakkında bize çok net olmayan bir duygu, his ve izlenim vermektedir.”¹⁶

Sembol kelimesi, ilk anlamıyla bağlantılı olarak dinî literatürde de kullanılmıştır. Atasâğun’un aktardığı bir tanımda buna işaret edilmektedir. Buna göre

- 11 E. T. Merrill, *A Dictionary of Religion And Ethics* (New York 1921), 433-434; *The American Heritage Dictionary of The English Language*, 7223 Symbol ve symbolism maddeleri; *The Encyclopedia A Dictionary of Britannica*, c. 25 (New York, ts.), 284; Ayrıca bkz. Ayverdi, Kubbealtı Lugatı Misallı Büyük Türkçe Sözlük, 2725; Kahler, “The Nature of the Symbol”, 70. Sembol, alegori ve mecaz arasındaki farklılıklar için bkz. aynı kitap 70-73 arası; Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Perşembe Kitapları, 2001), 369-370; Peter T. Struck, “Symbol And Symbolism”, 8906; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 635; Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 734. Sembölün işaret ettiği konuda halkın mutabakatının olduğu konusundaki tanımlar için bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 840; Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 201; Koç, *Din Dili*, 97; Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürçü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 647; Albert Reville, *Prolegomena Of History Of The Religions*, Fransızcadan İngilizceye çev. A. S. Squire (İngiltere, 1884), 118.
- 12 Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 13.
- 13 Tokat, *Dinde Sembolizm*, 12-13. Diğer bir tarife göre ise duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal, simgedir. Belli bir insan öbeğinin uyuşması yoluyla kendisine belli bir anlam verdiği gösteredir. Bu tariflere göre mesela bayrak vatanın; güvercin özgürlüğün ve barışın sembolüdür. Latif Tokat, “Dinin Sembolik Dili”, Milet ve Nihal İnanç, *Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6, sy. 1 (2009): 85.
- 14 Edwyn Bevan, *Symbolism And Belief* (London 1938), 11. Bevan aynı yerde “Tüm hayat boyunca ilerleyen sembol, din için önemli bir faktördür.” demektedir.
- 15 Baki Adam, “Din Hakkında Genel Bilgiler”, *Dinler Tarihi El Kitabı* içinde, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 38.
- 16 Sadık Kılıç, *İslam’da Sembolik Dil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 56.

“Hazır olmayan veya idraki imkânsız bulunan herhangi bir şeyi, tabii bir nispetle zihne davet eden her şahsi alamete sembol denildiği gibi, aslı amellere, itikatların düsturlarına ve dini kanunlara da sembol denilmiştir”.¹⁷ Bu bağlamda Hıristiyanlık tarihinde Apostolic semboller, Nicean semboller, Lutheran ve reforme semboller şeklinde Hıristiyan imanını belirtmek için de kullanılmıştır.¹⁸

Sembolün, dinî fikirlerin ifadesi için kullanılan nesnelere veya davranışları kuşatan iç anlam olduğu düşünüldüğünde Hıristiyanlıkta kilisenin birçok ritüelinde sembolizmin mevcut olduğu, neredeyse tüm sakrament ve seramonilerin sembolik olduğu görülecektir. “Mesela bapizm, ölümü, yeniden dirilmeyi, arınmayı ve ruhun Tanrı’ya yükselmesinin ilk aşamasını; su ve yağ, su ve şarap gibi tören ve ayinler, aydınlanmayı ve yükselmenin ikinci aşamasını temsil eden semboller olarak kabul edilmiştir. Önemli diğer bir sembol olan haç, Hıristiyanlıkta, “imanın sembolü” sayılmıştır. “İmanın sembolü” ifadesi, inananlar arasında, bir araya gelmenin ve kabul görmeyi işaretleyen, inancın temel hakikatlerinin bir özeti ve aynı zamanda Hıristiyan olanları Hıristiyan olmayanlardan ayıran bir işaret sayılmıştır.¹⁹

Dindarın inancını merkeze alarak dinin yorumlanması gerektiğini ve din hakkında ileri sürülecek herhangi bir teori veya görüşün dindarların pratiğini de kucaklaması gerektiğini belirten²⁰ Kristensen’e göre gözlemcinin/araştırmacının sembol olarak isimlendirdiği şey, inanan tarafından başka bir şey olarak isimlendirilebilir.²¹ Kristensen’in belirttiğine göre antik metinlerde “sembol” kelimesinin hiçbir karşılığı yoktur. Dinî sembol anlayışı, antikler tarafından bilinmemekteydi. Hiçbir yerde, mitlerin kutsal ayinlerin ya da kutsal nesnelere, açık görünen anlamlarından daha derin bir anlama, onların sembolik bir anlama sahip olduklarına işaret edilmez. “Sembol” kavramı, onların meçhulü olan bir kavramdı. Antikler ile aramızdaki büyük farklılık şu şekilde ifade edilebilir: Bizim “semboller” diye isimlendirmemiz gereken şey, onlar için gerçektir. Antik olanların da içlerinde yer

17 Galip Atasagun, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 2; Mustafa Atasagun-Namık Çankı, Büyük Felsefe Lugatı (I-III) (İstanbul 1958), c. 3 sayfa 277’den aktarmış. Benzer bir tanım Annamari Schimmel tarafından da aktarılmıştır. “Eski Hıristiyan kiliselerinde, dinin hakikatlarını ifade eden akidelere “symbolon; sembol” denilir ve bu suretle onun aşılabilir sınırlarına ima edilirdi.” Bkz. Annamari Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy.3-4 (1954): 68.

18 Struck, “Symbol and Symbolism”, 8906; Reville, *Prolegomena*, 120.

19 Herbert Thurston, “Symbolism”, *Catholic Encyclopedia*, c. 14, 811-813, ilgili madde için bkz. <http://www.newadvent.org/cathen/14373b.htm> erişim 10/05/2017; Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, 68; Ayrıca bkz. Reville, *Prolegomena*, 120; Tokat, *Dinde Sembolizm*, 10; Struck, “Symbol And Symbolism”, 8906. Hıristiyanlıktaki sembolik öğelerin yoğun olarak bulunduğu yerler sakramentlerdir. Bkz. Henry Jenner, *Christian Symbolism* (London 1910), 1. Kitapta Hıristiyanlıktaki semboller incelenmiştir. Guénon, her ayinin tam anlamıyla bir semboller bütününden oluştuğunu belirtmiştir. Bkz. René Guénon, *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I-II*, çev. Mahmut Kanık (Ankara: Hece Yayınları, 2010), 176.

20 Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihi’nin Batılı Öncüleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 201-202. Kristensen hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alıcı, *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*, 201-232.

21 Bkz. W. Brede Kristensen, *Dinin Anlamı –Dini Eylemlerin Fenomenolojik Okunuşu-*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017), 362. Kristensen aynı yerde imge-sembol ayrımı yapmakta, Mısır dininde “imge”nin karşılığı olabilecek bir tabir kullanmaktadır. Bkz. aynı eser, 362-363.

aldığı bütün yabancı inançlar, işaretlerin gerisinde gizlenmiş olan başka bir şeyin işaretleri ya da “semboller” değil fakat daha ziyade kast edilen gerçekliğin yegane, tam ve bütünüyle yeterli ifadeleridir.”²²

Sembol için, İslam dini ile ilgili literatürde “şiar, şa'ire, şe'air, ve remz” ifadeleri kullanılmaktadır. Bunlardan “şe'air” kavramı (tekili “şa'ire”) din içerisinde kutsal sayılan, yerine getirilmesi bir başka deyişle ifası istenilen şeyler, dini semboller, remizler, özel belirtiler ve Allah'a ait nişaneler manalarına gelmektedir. Allah'ın iradesini gösteren ibadet şekillerine, dinin emir ve yasaklarına, kulluk ve itaatine nişane olan, haber veren alametlerine de “şe'air” denilmektedir. Allah'a itaatın alametleri kılınan her şey Allah'ın şeairindedir. Buna göre Allah'ın nişanelerine yani şeairine saygı göstermek, Allah'a saygı göstermek anlamına gelmektedir. Bu terim Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmekte (Bakara, 2/158; Maide, 5/2; Hacc, 22/32, 36) bir yerde de “Meşar-i Haram” (Bakara, 2/198) şeklinde geçmektedir.²³

1.1. Sembol Olarak Kullanılan Araçlar, Nesnelere

Dünyada gözümüzün gördüğü her şey, kulağımızın işittiği her ses sembol olma potansiyeline sahiptir. Bu da sembolizmin zengin bir malzemeye sahip olmasında etkili olmuştur. Buna göre, bir cisim, bir sözcük, bir hareket, bir olay, canlı, hayvanlar, yumurtalar, ağaçlar, su, dağlar, mağaralar, lahitler, ay, canlı ve cansız hemen her şey sembol olabilmektedir.²⁴ Aradaki fark Lévy Bruhl'e göre çevreye, sembol üretmeye yarayan malzemeye, bu sembollere verilen biçim ise iklime, çevreye, mevcut malzemeye, geleneksel inançlara, kurumlara göre değişmektedir. Ancak simgeselliğin içerdiği zihinsel süreçlerin temelinde bir değişiklik yoktur.²⁵

Sembolize etme yeteneği olan insan herhangi bir şeyi sembol haline getirmekte sıkıntı çekmemektedir. Sembolik malzemenin zenginliği ilk bakışta iki temel nedene dayandırılabilir: 1- Sembollerin anlamayı kolaylaştırması nedeniyle “din kurucusu”nun sembollerden istifade etmiş olması. Böyle bir durumda sembol kutsal bir kaynağa dayanmaktadır. 2- İnsanın, sembolleştirme yeteneği ile olayları, davranışları, sözcükleri hafızada canlı tutmak için sembol haline getirmesi.

22 Kristensen, *Dinin Anlam*, 363-365.

23 Selim Özarslan, “Dihlevi'ye Göre İslam'ın Sembolleri”, *Bilimname* 8, sy.18 (2010): 231.

24 Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 56. “Semboller sözler, mimikler, drama, resimler, simgeler ya da bunların diğer bir çok şeklinde veya kombinasyonlarında ortaya çıkarlar.” Bkz. James L. Cox, *Kutsalı İfade Etme Din Fenomenolojisine Giriş (Teori, Metot ve Uygulama)*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 131.

25 Lucien Lévy-Bruhl, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 175. Guénon, şunları söylemektedir: “Şekilsel ve görsel sembollerin yanında sessel (sesi yansıtan) semboller de vardır; görsel semboller, yerleşik toplumların geleneklerine uygun düşer, ses sembolleri ise göçebe toplumların geleneklerine uygun düşer. Fakat iki tür arasında, kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Görsel sembol sabit bir şekilde dururken, ses sembolü ancak ayin sırasında ortaya çıkar.” Guénon, *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I-II*, 173. Guénon, devamında her yazının en azından köken itibarıyla temelde sembolik bir anlatım olduğunu söyler. Bkz. aynı eser, 174. Dilin sembol olması konusu için ayrıca bkz. Alfred North Whitehead, *Sembolizm*, çev. Kadir Yılmaz (İstanbul: Şule Yayınları, 2009), 18-19.

Tarihte yaşanmış olaylar, herhangi bir inanç sisteminin ortaya çıktığı dönemler veya yayılma safhalarında yaşanan hadiseler de “sembol” haline gelebilir. Yaşanan tarihi bir olayın etkisi, gücüne göre dinde merkezi bir konuma gelebilmektedir. Bütün dünya dinlerinin takipçileri için, o dinlerin kuruluş olayı tarihin merkezi sayılır. Bu durum Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam, Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm vb. hemen her din için geçerlidir. Birer olay olarak Yahudiler için Mısır’dan çıkış, Hıristiyanlar için İsa’nın doğuşu ve çarmıha gerilişi, Müslümanlar içinse Mekke’den Medine’ye hicret artık sıradan tarihi olaylar değil, son derece önemli ve hatta yeni bir takvim başlangıcı sayılan sembolik olaylardır.²⁶

Hıristiyanlıkta “haç”ın sembole dönüşmesi incelendiğinde onun tarihi bir olaya dayandığı görülür. Başlangıçta köleler için uygulanan bir işkence aleti olan haç, süreç içerisinde artık Hıristiyanlar için, bir Roma işkence aletine indirgenmekten çıkmış çarmıha germinin işareti olarak Hıristiyanlığın sembolü olmuştur.²⁷

Hıristiyanlıkta bazı semboller tarihi olayların yeniden canlandırılması, hatırlatılmasını sembolize ederken kimi semboller de başlangıç evresindeki gizlilikten kaynaklanmaktadır. Erken Hıristiyanlık tarihinde, özellikle baskı ve zulüm dönemlerinde semboller düşmanlardan bazı gerçekleri gizlemek için kullanılmıştır. Yunanca “IHCOCY”un kısaltması “IHC”, Jesus/İsa’nın yerine, “XPICOTC”un kısaltması “XPI”, Christ/Mesih yerine kullanılmıştır.²⁸

Sembolik düşüncenin bu kadar çok şeyi içermesi hem dini hem de dini olmayan semboller için değişmemektedir. Dini ve din dışı sembolleri birbirinden ayırma konusunda en pratik ve güvenilir yol temsil ettikleri konunun “kutsal”la ilgili olup olmamasıdır. Yani sembollerin dini veya din dışı semboller olarak sınıflandırılmaları onların cisim, nesne, hayvan, ağaç, suret vb şeyleri kullanmalarına göre değil “kutsal”ı temsil edip etmemelerine göre gerçekleşmektedir.²⁹

Dinin niteliği düşünülürse dinde sembolün daha kapalı olan bir anlama işaret ettiğini söylemeye gerek duyulmaz. Dini sembol, tabiatı gereği karmaşık gerçekler, ulaşılmaz ve erişilmez olanlarla ilgili gerçeklikler ve davranışlara dikkatleri yönlendirmekte,³⁰ insanlar ve “kutsal” aynı zamanda insanların sosyal ve maddi dünyaları arasındaki ilişkileri ile ilgili kavramları iletmek için kullanılmaktadır. Dini olmayan semboller ise modern dünyada önemini korumaya devam etmektedir.³¹

26 Tokat, *Dinde Sembolizm*, 138.

27 Kadir Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haçın Tarihi”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 7, sy. 19 (2004): 106; *An Encyclopedia of Religion*, 754. İmparator Konstantin’in annesi II. Helena üçüncü yüzyılda Kudüşe bir seyahat yapar ve orada İsa’nın üzerinden çarmıha gerildiği haçı bularak parçalarını oğluna gönderir. Konstantin de haçın çivilerini, üzerinde taşıdığı zırhında ve başlığında kullanır. Bu şekilde haç Hıristiyan geleneğine giren bir sembol olmaya başlar. Bkz. Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 152-153.

28 Galip Atasağun, “Hıristiyanlığın Tanıtım, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy.10, (Konya 2000): 194; *An Encyclopedia of Religion*, 754.

29 Çınar, Varoluşçu Teoloji, 232; Tokat, *Dinde Sembolizm*, 83; Koç, *Din Dili*, 97.

30 *An Encyclopedia of Religion*, ed. Vergilius Ferm (New York 1945), 753.

31 *Britannica Encyclopedia of World Religions*, 1044.

Dini sembollerin kutsalı temsil ettiği düşünülürken dini bir gaye ile yapılan tüm davranışların sembol olabileceği anlaşılabilir. Mensching'e göre her şey sembol olabilir ama hiçbir şey kendiliğinden sembol değildir. Buna göre dinlerde kullanılan her mefhum kısacası dini çağrıştıran, kutsalı ifade eden her şey esas itibarıyla bir semboldür, çünkü maddi dünyaya ait bir şeyle tamamen ruhani bir hakikat ifade edilmektedir.³² Bu durum dinin, insanın manevi yönüne hitap etmesine yardım etmektedir. Sadık Kılıç, sembolün bütün dinlerde bulunmasını, dinlerin donuk bir görünümünden kurtulmasını sağladığını ve insanın bütünüyle doyurucu ve arayışlarına cevap verici olabilmesi için gerekli bir şart olduğunu belirtmektedir.³³

1.2. Sembol Türleri

Semboller, türleri açısından farklı şekillerde tasnif edilebilir. Makalenin konusu açısından en önemli tasnif dinî ve din dışı semboller şeklindeki tasniftir. Dinî ve din dışı sembolleri birbirinden ayırma konusunda en pratik ve güvenilir yol, yukarıda da ifade edildiği gibi temsil ettikleri konunun “kutsal”la ilgili olup olmasındır.

Bununla beraber hem dinî hem de din dışı semboller dış özellikleri bakımından yedi kategoride sınıflandırılabilir. Bunlar: Biçimsel semboller (daire, küre, insanın biçimi vs), renklerle ilgili semboller, sayısal semboller, canlı sembolleri (hayvanlar, bitkiler), doğadaki cansız nesnelere ait semboller, kişi ve karakterlerle ilgili semboller, olaylarla ilgili semboller.³⁴

Schimmel, makalesinde yukarıdakine benzer bir tasnif yapmıştır. Schimmel'in verdiği tasnif şu şekildedir: 1) Lisan Sembolü. Hemen hemen bütün milletlerde bulunan en basit, aynı zamanda en mukaddes söz ve sesler halinde görülen sembollerdir. Hinduzimde “Om”, Müslüman tarikatlarında kullanılan “Hu” kelimeleri gibi. 2) Faaliyet-Merasim Sembolleri 3) Tabiat Sembolleri. Güneş, ay, yıldız, kuş, yılan, su, dağ, çöl v.s. 4) Sanat Sembolleri. Sanatın her dalında kullanılan sembollerdir.³⁵

Maşallah Turan, doktora tezinde sembolleri üçe ayırmış, bunları şöyle sırala-

32 Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir”, 68; Reville, *Prolegomena Of History Of The Religions*, 118. Tillich, *dinler tarihinde çok fazla sembolün olmasını her şeyin kutsalın taşıyıcısı olabilmesine bağlar. Ona göre her şey kutsal olma potansiyelini taşır, sadece tarihsel şartlar buna imkan verir veya engeller. Bkz. Çınar, Varoluşçu Teoloji*, 236. Ayrıca bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 163.

33 Kılıç, *İslamda Sembolik Dil*, 58-59. Dini tezahürlerin sembolleşmesi için Ayrıca bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*, çev. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 527. Sembollerin, dil, ritüel, hareket, tarihi olay, mekan, zaman vb. ile ilgili olması dini araştırmaları semboller araştırmasına dönüştürmüş gibidir. Bkz. Mircea Eliade, “Dinlerde Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri* içinde, ed. Mircea Eliade ve Joseph M. Kitagawa, çev. Mehmet Aydın, Mehmet Şahin Mehmet Soyhun (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2003), 113.

34 Birsal Çağlar, *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Sembol Üzeri Bir İnceleme* (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2008), 13-14.

35 Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir”, 68.

mıştır: a) Varlık Sembolizmi. Varlıkların kendileri dışındaki bir müessire ya da bir anlama göndermede bulunmasıdır. b) Ritüel Sembolizmi. En basit formları da dâhil olmak üzere, bütün dini ibadetler ve uygulamalar kastedilir. c) İfade Sembolizmi. Doğrudan anlatılması zor olan duygu ve düşüncelerin incelik ve derinliklerini ifade etmek için sembolleri, mecazları, kinayeleri, teşbihleri ve bu türden olan dilsel anlatım biçimlerini kullanır.³⁶

Montgomery Watt ise sembolleri, dilin sembolik olarak kullanılması, geleneksel semboller ve temel semboller olmak üzere üçe ayırmıştır. Watt'ın sınıflandırması şu şekildedir:

a) Kalıp Semboller. Şiirde kullanılan kalıplar ve benzetmelerdir. b) Geleneksel Semboller. Sembolle sembolize edilen arasında, geleneğe dayanan ilişki dışında hiçbir benzeş ve andırış bulunmayan sembollerdir. Bir bayrak, bir ülkeyi sembolize eder; haç şeklinde bir şey veya Süleyman'ın mührü, bir din ya da dinî bir topluluğu sembolize eder vb. Geleneksel sembol bir bayrak ya da haç gibi maddi bir nesne olduğunda, bu, insanların zihninde sembolize edilen şeyle birleştirilir; böylece bir ülke ya da bir azize karşı duyulan bağlılık sembole yönelmeye başlar. c) Temel Semboller. Evrenin ilk dönemlerinin çeşitli aşama ve görüntülerinin insandaki bir karşılığı, bir yansımasıdır. Evrenin sonsuzluğu insanı kuşatır. Bunun yanında evrenin sonsuzluğunun bazı yönleri insan mahiyetinin bir parçası olarak görülür. Bu durum kâinatı ayakta tutan yaratıcı ilkenin insan kılıfına girmiş benzeri olarak kendisinde mevcuttur. Bu, onun tüm kâinata yakınlığını ifade eder.³⁷

Dinî semboller, kullanımına ve delalet ettikleri şeye işaret etmelerine göre de sınıflandırılmıştır. Edwyn Bevan'a göre semboller, "arkasını görebildiğimiz semboller" ve "arkasını göremediğimiz semboller" şeklinde iki çeşittir.³⁸ "Arkasını görebildiğimiz semboller, onları başka kelimelerle daha açık bir biçimde ifade etmenin mümkün olduğu sembollerdir. "Arkasını göremediğimiz semboller" ise ilgili sembolün yerine başka sembolün bırakılmadığı/kullanılmadığı sembollerdir.³⁹ Çünkü bazı sembollerle hakiki manaları arasındaki ilişki o kadar sıkıdır ki

36 Maşallah Turan, Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 7-11. Dini sembollerin eylemler ve dini tutumu sembolize eden objeler olarak ikiye ayrılacağını ifade eden Vejdi Bilgin, haç ya da hilalin birer obje sembol olduklarını ancak istavroz çıkarma ya da namaz kılmanın bir eylem sembol olduklarını belirtmiştir. Ona göre dini inancımız beden dilimizde kendini gösteren ibadet ve diğer dini davranışlarla objektiflik kazanır. Ritüel, bedenle ve beden üzerinde yapılan sembolik bir eylemdir. Bkz. Vejdi Bilgin, *İbadet, Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 138. Benzer bir tasnif için ayrıca bkz. Yünni Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 153.

37 Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, 51-54. Erich Fromm da, sembolleri üçe ayırmıştır. Fromm'un bu sınıflandırması sembollerin bireysel ve toplumsal yönleri dikkate alınarak yapılmış bir tasnif görünümündedir. Fromm'un bu tasnifini dini semboller için kullanmak sınırlı olabilir. Bu nedenle Fromm'un tasnifi buraya alınmadı. Erich Fromm'un tasnifi için bkz. Erich Fromm, *Rüyalar Masallar Mitoslar (Sembol Dilinin Çözülmesi)*, çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1990), 29-34. Latif Tokat'ın Fromm'un tasnifi hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 249-259.

38 Annamari Schimmel'in Edwyn Bevan'ın yapmış olduğu tasnifi, şeffaf ve şeffaf olmayan şekilde çevirmiştir. Bkz. Schimmel, "Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?", 73.

39 Bevan, *Symbolism And Belief*, 256-257. Bevan'a göre söz konusu iki sınıf bazen, arkasındaki gerçeği net olarak

onun yerine başka bir sembol yerleştirilememektedir. Böyle bir sembole örnek Hıristiyanlıktaki “Baba” mefhumu verilebilir. “Baba” tabirinin yerine başka bir şeyin sembol olarak kullanılamayacağına işaret edilmiştir.⁴⁰

2. Sembolizmin Kökeni

Sembollerin hayatın her anında karşımıza çıkması, onların etkisini ve önemini göstermektedir. Sembolizmin kökeni, yani insanın semboller kullanmasının nedeni yine insanın sembol üretme özelliği olarak kabul edilebilir. Yani hayatın her alanında sembolün karşımıza çıkması sembollerin kendisinden değil, insanın sembol üreten, sembolü okuyabilen ve anlayabilen bir canlı olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı durum dinî semboller için de geçerlidir. Dinin muhatabının insan olduğu düşünülürken sade anlatımın kimi manaları aktarmada yavaş veya yetersiz kalması, insanın sembollerle anlatılmak isteneni daha iyi anlaması hemen her alanda sembollerin kullanılmasını getirmiştir.

Sembolün öneminin fark edilmesi dinin öneminin anlaşılmasıyla paralel olduğundan sembolün kökeni konusuna geçmeden önce sembol çalışmalarının başlaması tarihine yer vermenin önemli olduğunu düşünüyoruz.

2.1. Sembolle İlgili Araştırmaların Başlaması

Dini sembollerin araştırılması konusu dini çalışmalar ve dine karşı olan tutumdan bağımsız kabul edilemez. Yani sembolün öneminin fark edilmesi dinin öneminin yeniden anlaşılmasıyla paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Jean Borella kitabının başında din-sembol ilişkisi konusunda dikkat çekici ifadeler kullanmaktadır:

“Bazı felsefe düşünceleri, bilimin kendilerine bıraktığını düşündükleri bir misyonu tamamlamanın kaygısı içinde, insanlığın dinsel ruhuna karşı üçyüz seneyi aşkın bir süredir savaş sürdürmektedir. Bu savaşın özgün zemini kutsal simgecilik alanıdır, zira dinin saldırıya açık olan tek yanı, onu ifade eden ve kültürel varoluşunu sağlayan (duyusal olarak algılanabilir ya da entelektüel) biçimlerdir.”⁴¹

Bu nedenle sembol araştırmaları özellikle dini sembolizm araştırmaları dine karşı bir duruşun olduğu dönemlerde azalmıştır. Batı düşünce tarihinde Kartezyen⁴² felsefeyle birlikte katı bilimci anlayış hâkim olmaya başlamış sembolizm

göstermesi açısından tamamen ayırt edilmeyebiliyor. Bkz. Bevan, *Symbolism And Belief*, 258-259.

40 Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, 73.

41 Jean Borella, *Dinsel Simgeciliğin Bunalımı*, çev. Lütfi Fevzi Topaloğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 13.

42 Descartes’ten yola çıkıp, Aydınlanma ve pozitivizm aracılığıyla yüzyıllımızda analitik felsefeye kadar uzanan düşünce geleneği. Bu gelenek Descartes’in zihin/beden ya da özne/nesne dikotomisinden hareketle, ontolojik açıdan realist ve doğalcı bir tavrı benimserken, pragmatist ve evrenselci bir yaklaşımla doğa bilimlerinin genel geçer, kesin ve değişmez yöntemini ele alıp yasa ya da kural koyuculuğu benimser. Kartezyen gelenek, öte yandan doğa, insan ve toplum konusunda determinist ve mekanist bir anlayışı savunup, bilimin amacının açıklama ya da daha ziyade nedensel açıklama olduğunu dile getirir. Descartes’in öğretilerini benimseyenler tarafından başlatılan akıma Descartes’in adının Latince versiyonunun Cartesius olması nedeniyle “Kartezyanizm” adı verilmiştir. Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, 543-544.

gözden düşmüştür. Durand'a göre sembolün en açık bir şekilde gözden düşmesi, kartezyenizmi temel alan bilimselci akımda tezahür etmiştir. Descartes'ın (1596-1650) ortaya koyduğu şey, matematik algoritmanın egemenliğidir. Kartezyenizm, ikonoklazmın zaferini yani "işaretin" sembolün üzerindeki zaferini sağlamıştır. Algı gibi imgelem de bu felsefe tarafından hata unsuru kabul edilmiş ve reddedilmiş, bilimsel keşiflere önem verilmiş iki asır boyunca imgelem şiddetli bir şekilde aforoz edilmiştir.⁴³

Oysa Ortaçağ Avrupası'nda sembolizm oldukça etkiliydi. Bu dönemde mimarî, törenler, hanedan armaları vb. sembolik bir görünümdeydi. Reform dönemiyle birlikte sembolizme karşı bir tepki ortaya çıkmış, insanlar, sembollerin "aptalca ve boşu boşuna icat edilmiş şeyler" olduklarını düşünmüş, sembolleri terk etmiş, mutlak gerçeklerin doğrudan kavranışı üzerine odaklanmışlardır.⁴⁴ Fakat Romantizm'le beraber (1760-1870 arası) XIX. Yüzyılda sembolizmin/sembollerin önemi tekrar keşfedilmiş, XX. yüzyılda çalışmalar devam etmiş, sembollere verilen önem artmıştır. Bu dönemde psikolojik ve mitolojik çalışmalarda sembol bir dereceye kadar dinin asıl karakteri olarak çalışılmış, karşılaştırmalı din çalışmalarında, doğu dinleri ve ilkel dinlerle ilgili olarak sembolik çalışmalar yapılmıştır. Aynı dönemde, dünyanın farklı yerlerindeki dinlerle ve kültürlerle temasa geçen, zengin sembolik imaj ve düşünce şekillerine sahip bilim adamları, sembolizmin önemini artıracak çalışmalar yapılmasına vesile olmuştur.⁴⁵

Sembollere verilen önemin birinci dünya savaşından sonra ortaya çıktığını belirten Eliade, sembolün öneminin canlanmasını farklı nedenlere dayandırmıştır. Bunlar: XIX. yüzyılın rasyonalizmine, pozitivizmine ve bilimselciliğine karşı olan tepki sonucu felsefe alanında bilimselciliğin aşılması, dinsel ilginin Birinci Dünya Savaşından sonra yeniden doğması, edebiyat alanında gizemin, kara edebiyatın, saçmanın vs. yeniden canlanması şeklindedir. Psikanalistlerin çalışmalarını da sayan Eliade, Freud tarafından geliştirilen bilinçaltı teorisinin, sembollerin ve mitolojilerin incelenmesini cesaretlendirdiğini belirtmiştir.⁴⁶

43 Durand, Sembolik İmgelem, 20-21. Galileo ve Kartezyen evren anlayışının oluşturduğu evren algısı, bilimin sembolsüzleştirilmesi, mitsüzleştirilmesi vb için bkz. Borella, *Dinsel Simgeçiliğin Bunalımı*, 113-116. *Galileci-Kartezyen evrende her şey söylenilmiştir, her şey tamamlanmıştır, her şey buradadır, sınırı belirsizce buradadır.* "Dışarı", "ötesi" bulunmayan bir dünya, Galileci devrimin getirdiği şey, fakat aynı zamanda hiçbir insanın gerçekten savunamayacağı bir şeydir. Katolik Kilisesi'nin, temelde ve bilincine varmaksızın karşı çıkmış olduğu da bu kozmik lanetlenmedir. Bkz. Borella, *Dinsel Simgeçiliğin Bunalımı*, 113-116.

44 Whitehead, *Sembolizm*, 17. Ortaçağ Avrupası'nda dini sembolizmin bazı örnekleri için bkz. René Guénon, Dante ve Ortaçağ'da Dini Sembolizm, çev. İsmail Taşpınar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 7-70.

45 *The New Encyclopedia Britannica*, c. 17, 900, 908-909; Geniş bilgi için bkz. Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 46-50; Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenasyonu* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985), 16-24.

46 Eliade'a göre derinlik psikolojisi ve soyut sanat, bu iki eğilim, aydın çevrelerin gayri müşahhas şeyler dünyasına ve hayallere vakıf olmalarına vesile olmuştur. Bu dünyalar, ancak "sembolik" olan içyapılarının sır perdesinin kaldırılmasına muvaffak olduğu ölçüde, gerçek anlamlarını meydana çıkarabilmektedirler. Bkz. Eliade, "Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler", 103-104. Ayrıca aynı konu için bkz. Durand, Sembolik İmgelem, 35-37.

Eliade'in, psikanalisterin çalışmaları ile ilgili olarak psikanalizmin "imge-i-maj-, simge-sembol-, simgecilik-sembolizm-" gibi bazı anahtar kelimeleri gündeme getirdiğini belirten⁴⁷ ifadesini anlamak önem arz etmektedir. Eliade'in bahsettiği psikanalisterin çalışmalarından önce özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda rasyonalistler, deneyciler ve materyalistler, XIX. yüzyılda Aydınlanma filozofları ve XX. yüzyılda bilimselciler tarafından *muhayyile kavramı* "ruh hastalığı" olarak değerlendiriliyordu. Psikanalisterin çalışmaları bu kavramı rehabilite etmede etkili oldu. Derinlikler Psikolojisi, muhayyilenin beynin son derece yaratıcı ve ifade edici bağımsız bir işlevi ve çoğu zaman da algılardan, bilinçli kavram ve düşüncelerden daha anlamlı olduğunu ileri sürdü. Böylece daha önce insanın dışında bulunduğu inanılan şeylerin aslında onun içinde yer aldığı ortaya çıktı.⁴⁸

Eliade, sembol konusunda Jung'un çalışmalarının da etkili olduğunu kaydetmiştir. Ona göre Freudçu psikanalizi, bizzat psikolojiden yola çıkarak aşması ve böylece sembolün manevi rolünü canlandırması Jung'un en büyük başarısı olmuştur.⁴⁹ Eliade, sembolizmin ön plana çıkmasının nedenlerini sayarken Asya, Afrika ve Avusturalya hakkında yapılan çalışmaların artmasına dikkat çekmiş, sembolizmin yayılmasının Asya, Afrika ve Avusturalya hakkında yapılan çalışmaların artmasıyla aynı döneme geldiğini ifade etmiştir.⁵⁰

Sembollerle ilgili çalışmaların artmasında etnolog ve dilcilerin çalışmaları da sayan Eliade, Levy Bruhl'un çalışmalarının etkili olduğunu, özellikle Avrupa'daki filozofların, mit ve semboller hakkındaki ilgilerinde, büyük oranda Levy-Bruhl'un çalışmalarının kaynaklık ettiğini belirtmiştir. Dilcilerin çalışmalarının da önemli bir payının olduğunu belirten Eliade, dilcilerin, dilin sembol karakterleri haricinde, insan zihninin rit ve mitlerden, sanat ve bilime kadar varan bütün diğer hareketlerini de göstermeye çalıştıklarını belirtmiştir.⁵¹

Son olarak, Eliade'in belli bir dönemden sonra sembollerin tekrar gündeme gelmesini insan tabiatına da bağladığını ifade etmek gerekir. Ona göre manevi ha-

47 Eliade, *İmgeler Simgeler*, Önsöz kısmı, XV-XIX.

48 Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 153-154. Schwarz, Gilbert Durand, Mircea Eliade, Ernst Cassirer, Edgar Morin, Fritjof Capra'nın yaptıkları çalışmaların sembol araştırmalarına katkıları olduğunu, kendi manevi ve mitik köklerini neredeyse unutmaya başlayan batıya köklerini hatırlattıklarını belirtmektedir. Adı geçen bilim adamları ve çalışmaları için bkz. Fernand Schwarz, *Kadim Bilgeliliğin Yeniden Kesfi*, çev. Ayşe Meral Aslan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 9-11, 264-274.

49 Bkz. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, önsöz kısmı, XXXVIII. Sembolizm konusunda psikolojik ve etnolojik çalışmaların etkileri için ayrıca bkz. Durand, *Sembolik İmgelem*, 35, 39-40.

50 Eliade, *İmgeler Simgeler*, Önsöz kısmı, XV-XIX; Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 22. Rollo May, 1961'de basılmış olan eserinde, sembolün önemi konusunda ABD'de son otuz yılda psikoloji ve psikiyatride sembollerin yeri konusunda radikal değişiklikler olduğunu 1920'lerde fen ve matematik gibi alanlardakiler hariç sembolü ekarte etme eğilimi varken son zamanlarda bu eğilimin değiştiğini ifade etmektedir. Bkz. Rollo May, "The Significance of Symbols", *Symbolism in Religion and Literature*, ed. Rollo May (USA 1961), 11-12. Rollo May, bunu psikoloji ve psikiyatrye, onların popüler olmasına dayandırmaktadır. Bkz. May, "The Significance of Symbols", 33.

51 Eliade, "Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler", 103-104. Ayrıca bkz. Durand, *Sembolik İmgelem*, 35.

yatın özüne ait olan simgeyi, efsaneyi, imgeyi gizlemek, sakatlamak, geriletmek mümkündür. Ama bunlar asla yok edilemezler. Sembolik düşünme sadece çocuğa, şaire veya dengesize ait değildir. İnsanın özünün bir parçası olan sembol, dile ve yargılara dayalı düşünceden önce gelmektedir.⁵²

2.2. Sembolizmin Kökeni

Geçmiş medeniyetlere ait eserler incelendiğinde tümünün sembollerle işlenmiş olduğu görülür. Kale kapıları, armalar, flamalar, bayraklar vb. tüm bunlara işlenmiş semboller, tıpkı yazılı eserler gibi günümüz insanına geçmişten anlamlar taşımaktadır. Aynı durum dini inançta, ibadette, dini mimaride, edebiyatta vb. mevcuttur. Her mabedin ait olduğu dinin sembolleriyle süslenmiş olduğu görülmektedir. Bu bakımdan sembolleştirmenin en büyük sebebi, insanın düşüncelerini, duygularını, inançlarını anlatmak istemesi, anlatmak isterken de en etkili yol olarak düşüncelerini somutlaştırma ihtiyacı duyması olarak kabul edilebilir.⁵³ Tarih boyunca görülen bu durum hem sembolizmin yaygınlığını hem de insanın sembolere duyduğu ihtiyacı göstermektedir.

Sembolik düşüncenin kökeni hakkında önemli görüşleri olan Alman Filozofu Ernst Cassirer'e (1874-1945) göre sembol, insanın, kendisini çevreye uyum sağlayabilmesi için ürettiği bir yöntemdir. İnsan, yalnız fiziksel evrende değil, bir sembolik evrende de yaşamaktadır. Dil, söylene (mitos), sanat ve din, bu evrenin parçalarıdır. Onlar, sembolik ağı dokuyan değişik iplikler, insan yaşantısının karmaşık dokularıdır. İnsanın düşünce ve deney alanındaki tüm ilerlemesi, bu ağı arındırır ve güçlendirir. Artık insan, gerçeklikle hemen karşı karşıya gelemez. Onunla eskiden olduğu gibi yüz yüze kalamaz. İnsanın sembolik etkinliği geliştikçe, fiziksel gerçeklik bu gelişmeye oranla art alanda kalır gibi görünür. İnsan, nesnelere kendileriyle uğraşacak yerde bir anlamda sürekli olarak kendi kendisiyle konuşmaktadır. Kendisini dilsel biçimler, sanatsal imgeler, söylene, bilimsel semboller veya dinsel törenler içine öylesine kapamıştır ki, bu yapay ortama girmeden hiçbir şeyi görüp bilemez. Cassirer, insanı düşünen hayvan –animale rationale- şeklinde tanımlamanın eksik olduğunu, aklın, insanın kültürel yaşam biçimlerini tüm zenginlik ve çeşitlilikleri içinde kavrayabilmemize elverişli bir terim olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle Cassirer'e göre insanı ussal hayvan olarak tanımlamak yerine sembolleştiren hayvan –animal symbolicum- olarak tanımlamak daha doğrudur. Ancak bu şekilde onun ayırıcı özelliği belirtilebilir ve insana açılan yeni yol, uygarlık yolu, anlaşılabilir.⁵⁴

Görüldüğü gibi insanın temel özelliğinin sembolleştirme olduğunu belirten Cassirer'in insanı tanımlama, insanın özünü ifade etme tarzı: "Sembolik Hayvan"

52 Eliade, *İmgeler Simgeler, Önsöz kısmı*, XVIII-XIX.

53 Reville, *Prolegomena*, 119.

54 Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat (İstanbul: Say Yayınları, 2005), 35-36.

şeklinde. Ona göre insanı insan yapan şey, onun kendilerine anlam aktardığı yapay gösterge ve semboller üretmesi ve kullanması olup din, sanat, dil, tarih ve bilim semboller üreten, ürettiği sembollerin dünyasında yaşayan insanın kendini aşırıp özgürleştiği alanlar ya da dünyalardır.⁵⁵

Semboller, bilinçaltının yansımaları olarak değerlendiren, onların bilinçaltı aracılığıyla açığa çıktığını ifade eden Carl Gustave Jung'a (1875-1961) göre semboller, bilinçaltının bilinç düzeyinde gerçekleşimine hizmet eden en önemli öğeler arasında yer alır.⁵⁶ Jung, sembollerin, "kolektif tasarımlar" olduğunu, insanların en eski rüyalarına ve yaratıcı fantezilerine dayandığını,⁵⁷ temellerinin de yine arketiplere dayandığını ifade eder. Ona göre arketipler, bilincin belirli içeriklerini aktifleştirecek bir özgünlüğe ve enerjiye sahiptirler.⁵⁸

Eliade, Jung'u anlatırken onun, ruhun derinliklerinde var olan "evrensel ve insan ötesi" güçlerin varlığı ile etkilendiğini ifade eder. Birbirinden oldukça ayrı medeniyetlerin ve halkların figürleriyle; mitolojiler, semboller arasındaki bu dikkat çekici benzerlikler Jung'u "kolektif bir bilinçaltının varlığı" nı ileri sürmeye sevk etmiştir.⁵⁹

Jung psikolojisinde "kolektif bilinçaltı", bilinçaltının diğer insanlarla paylaşılan bölümüdür ve daha önceki nesillerin birikimlerini ve deneyimlerini kapsar. Jung, insanlığın tümüne ait ortak öğelerin toplandığı psişik kısım olarak tanımlanabilen kolektif bilinçaltına ait içeriklerin beyin aracılığıyla nesilden nesile aktarıldığını iddia eder. Jung, insanların, rüyalarında karşılaştıkları gerçek hayatta daha önce hiç tecrübe etmedikleri ve bilgi sahibi olmadıkları mitolojik imgeleri,

55 Cevizci, Felsefe Sözlüğü, 840. Latif Tokat çalışmasında "din"/din fenomeni'nin incelenmesinde dolayısıyla da din dilinin analiz edilmesinde iki temel yaklaşımdan bahsedilebileceğini ifade eder. Bunlar başlangıç noktası olarak fenomeni esas alan fenomenolojik yöntem ile başlangıç noktası olarak insanı esas alan antropolojik yöntem. Cassirer, dinin sembolik bir form olduğunu ileri sürerken, antropolojik bir insan tanımlamasından yola çıkmaktadır. "İnsan sembol yapan bir hayvandır" şeklindeki insan tanımlamasıyla Cassirer, metafiziğin imkanı ya da imkansızlığı ile değil, insanın ortaya koyduğu kültürel formlarla ilgilenmektedir. Durkheim, Freud, Feuerbach, Marx ve Nietzsche gibi sosyolog, psikolog ve filozoflar ise dinin sosyolojik, psikolojik ve antropolojik bir yanılsama olduğunu düşünürken onlar da bir insan tanımlamasından yola çıkmaktadırlar. Bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 106-107.

56 Abdülkerim Bahadır, *Jung ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 85.

57 Jung, Carl Gustave Jung, *İnsan ve Semboller*, çev. Ali Nihat Babaoğlu (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2007), 55.

58 Bahadır, *Jung ve Din*, 126; Tokat, *Dinde Sembolizm*, 129. Kolektif bilinçteki kalıtsal eğilimleri *arketipler* (*archetypes*) olarak adlandırılan Jung'a göre arketipler, bir kişiyi, benzer durumlarla karşılaşan ataları ile benzer şekilde davranmasına hazırlayan zihinsel deneyimlerin daha önceden var olan belirleyicileridir. En genel anlamıyla zihinsel prototipler, biçimler ya da bilinçaltı tabiata ait imgeler olarak tanımlanabilen arketipler, dünyanın hemen her yerinde kültürel yapıyı belirleyen ortak mitlerden, yaşantılardan ve bireyi her zaman etkileyen bilinçaltı kaynaklı ürünlerden oluşurlar. Bunlar, toplumsal anlamda sadece kültür ve gelenekler aracılığıyla değil, aynı zamanda kalıtsal mirasla da aktarılan ortak oluşumlardır. Duane P. Schultz- Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 646-647; Bahadır, *Jung ve Din*, 86; Alternatif Düşünceler Sözlüğü, Edisyon: Seyit N. Erkal (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 51. Ayrıca bkz. Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 380; Emiroğlu-Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, 68. Jung'un, doğrudan etkilenmenin mümkün olmadığı kültürlerde ortak semboller tespit ettiği ifade edilmiştir. Bkz. aynı eserler, aynı yerler.

59 Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, 23-24. Jung, arkaik dinleri ve doğu dinlerini çok titiz bir şekilde incelemiş, O'nun katkıları birçok Dinler Tarihinin araştırmasına hareket noktası teşkil etmiştir. Bkz. aynı yer.

kollektif bilinçdışının mevcudiyetinin bir delili olarak kabul eder. Ona göre kollektif bilinçaltı birikimsel özelliği olan bir depoyu andırır, şimdiki davranışlarımızın hepsini yönlendirir ve kişilikteki en etkili güçtür.⁶⁰

Dini, kutsalı, bilincin tarihinde bir evre olarak değil, bilinç yapısının vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul eden ve insanı “*homo religiosus*” şeklinde nitelendiren, bu özelliğinin ona derinlik boyutunu kazandırdığını ifade eden Paul Tillich (1886-1965),⁶¹ de sembolün kökenini “kollektif bilinçaltı”na dayandırmaktadır.

Tillich'e göre sembol yaratma ve anlama gücü insanoğlunun en karakteristik ve en temel özelliklerinden biridir.⁶² Semboller, bireysel ve kollektif bilinçaltından doğar ve işlevlerini ancak varlığımızın bilinçaltı boyutu tarafından kabul edildiklerinde yerine getirebilirler. Grubun kabul etmesinden zuhur eden semboller; isteğe dayalı olarak ortaya çıkmaz. Her hangi bir sembol bu şekilde ortaya çıksa, o, bir grubun bilinçaltının sadece “evet” dediği bir sembolden başka bir şey değildir.⁶³

Tillich, sembol teorisinde “kollektif bilinçaltı”ndan bahsederken, sembollerin oluşumu ile ilgili olarak “vahiy”den bahsetmektedir: Ona göre, semboller bir kültürün lideri ya da din adamları tarafından değil peygamberî kişilikler tarafından belirlenirler. Diğer bir ifadeyle “kollektif bilinçaltı” peygamber aracılığıyla işlev görmektedir. Teolojik dilde bu, vahiy olarak adlandırılmaktadır. Yani Tillich'e göre semboller vahiy yoluyla yaratılır.⁶⁴

Tillich'e göre insan, iki farklı sembolleştirme faaliyeti gerçekleştirmektedir: İlki, zihnin doğrudan algıladığı fakat düşünürken, algılanan şeyin yerine kullandığı “sembol”dür. Bu tür sembollere “zihinsel semboller” denilebilir. Matematik ve mantıkta kullanılan “işaret” ve “sembol”ler bunun en açık örneğidir. Diğeri ise, zihinsel bir gereklilik nedeniyle değil de, ya bir amaç nedeniyle, ya da bir tecrü-

60 Bahadır, *Jung ve Din*, 83-85. Ayrıca bkz. Schultz&Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 645-646; Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 533; Emiroğlu-Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, 483.

61 Çınar, *Varoluşçu Teoloji*, 16. Tillich'e göre sembol ve mit insan bilincinin hep hazır ve nazır olan şekilleridir. Bir mit başka bir mitle değiştirilebilir. Fakat mit insanın tinsel yaşamından söküp atılamaz, zira mit nihai ilimizle ilgili sembollerin bir bileşimidir. Bkz. Paul Tillich, “İmanın Sembolleri”, çev. Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 9 (2000): 771.

62 Çınar, *Varoluşçu Teoloji*, 206.

63 Tillich, “İmanın Sembolleri”, 767; Paul Tillich, “Din Dilinin Doğası”, çev. Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, sy. 2 (2002): 231. Yani, insan grubunun bu içsel durumu bir sembolün varlığına son verdiği anda, sembol ölür ve artık herhangi bir şey “ifade” etmez. Sembollerin zuhur ettiği şartlar değiştiğinde ya da artık yok olduğunda, o zaman semboller de ölür. Bkz. Tillich, “Din Dilinin Doğası”, aynı yer.

64 Tokat, *Dinde Sembolizm*, 130-131. Tillich'in kollektif bilinçaltı, vecdi akıl ve vahiy açıklamalarından onun teolojide vahiy olarak adlandırılan şeyi, sembol teorisinde veya antropolojide kollektif bilinçaltı olarak adlandırdığı anlaşılmaktadır. Dini semboller, peygamber kişiliğine sahip insanların vecdi aklı yoluyla ortaya çıkmaktadır. Peygamberin vecdi aklı, aynı zamanda kollektif bilinçaltının tezahür ettiği bir akıl durumu olmaktadır. Peygamber içinde bulunduğu toplumun kültürel birikiminin yansıtıldığı bir bilinç durumunun aracı olmaktadır. Bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 133-134. Tillich'in sembol teorisyle teolojisindeki yorum metodunun birbiriyle uyumlu görünmemesi, vahiy anlayışı ve vahiy anlayışının teistik dinlerdeki vahiy anlayışı ile uyumsuzluğu konuları için bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 127-132. Tillich'in vahiy anlayışı için ayrıca bkz. Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 102-110.

beyi veya yaşantıyı ifade etmek için kullanılan “sembol”dür. Bunlara ise “temsili semboller” denilebilir. Dil, din, sanat ve mitoloji bu tür sembolik yapıların başlıcalarıdır.⁶⁵

Sembol konusunda önemli görüşleri olan Mircea Eliade’in (1907-1986) sembol konusundaki düşünceleri ile Ernst Cassirer ve Paul Tillich’in sembol konusundaki düşünceleri birbirine çok benzemektedir.⁶⁶ Sembolü insanın bilinç yapısıyla ilişkilendiren Eliade, Tillich gibi sembolü insan tabiatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmekte,⁶⁷ dini, insanlık tarihinin sadece bir dönemine ait olarak kabul etmemektedir. Eliade, “Kutsalın, şuurun yapısı içinde bir unsur olduğunu, onun şuurun tarihi içinde bir dönem olmadığını söylemem kâfidir. Anamlı bir dünya, kutsalın tezahürü olarak adlandırabileceğimiz diyalektik bir sürecin sonucudur”⁶⁸ demektedir.

Sembolik ve mitik düşüncenin insanlık tarihinin her döneminde görüldüğünü ifade eden Eliade şunları kaydetmiştir:

“Kollektif düşünme biçimi, gelişmişlik derecesi ne olursa olsun bir toplumda tamamıyla ortadan kaldırılmadığından, modern toplum hâlâ, mitolojik karakterli bazı davranışları muhafaza etmektedir. Mesela, bir toplumun tamamının bazı sembollere iştiraki, “kollektif düşünme biçiminin bir kalıntısı olarak yorumlanabilir. Kapsadığı her türlü duygusal tecrübelerle birlikte milli bir bayrağın yerine getirdiği fonksiyonun, kadim (archaique) toplumlarda herhangi bir sembole “iştirak etmekten” hiç de farklı olmadığını göstermek zor değildir. Öyleyse şunu söylemek uygun düşecektir: İçtimai hayat düzeyinde, kadim dünya ile modern dünya arasındaki süreklilik devam etmektedir. Tek büyük farklılık ise, modern toplumları teşkil eden pek çok kimsede, geleneksel toplumların üyelerinde hemen hemen hiç olmayan bireysel bir düşüncenin varlığıyla karakterize edilmiştir.”⁶⁹

65 Tokat, *Dinde Sembolizm*, 24-25. Dilbilimcilerin yaptıkları çalışmaların “sembol”ün anlamının yanlış kullanımına götürdüğü Tillich tarafından ifade edilmiştir: “Sembol, bir kelime, ifade, işaret, ses veya renk, nesne, fiil, belli bir mekan veya zaman dilimi, özel bir olay ya da kişi olabilmektedir. Din, metafizik, dini tecrübe ve mistisizm gibi alanlarda ise, bir bütünün anlaşılmasını sağlayan, bütünden bir parça olan, o olmaksızın “bütün”den hiçbir şekilde bahsedilemeyen, “bütünün varlığının bilgisinin ona borçlu olunduğu” ve bütünü ifşa eden anlamında kullanılan her şey birer semboldür. Tillich’e göre sembol kelimesinin yanlış bir şekilde böylesine geniş anlam kazanması ve gerçek anlamının dışında kullanılması dilbilimdeki gelişmelerden sonra olmuştur. Bu yüzden kelimenin gerçek anlamını ifade etmek için bir sıfat kullanmak gerekmektedir. Dolayısıyla ona göre, gerçekten sembol adını alması gereken ve dil, tarih, sanat ve din alanlarında söz konusu olan sembollere “temsili semboller”; matematik ve mantıktaki sembollere ise “Zihinsel semboller” demek daha doğru olur. Bu ikinciler aslında birer işaretir.” Bkz. Tokat, *Dinde Sembolizm*, 12-13.

66 “Eliade, tüm dinsel olguları simgesel bir karaktere sahip olarak görmekte ve Cassirer ve diğerlerini izleyerek, insan varlığını homo symbolicus olarak tanımlamaktadır.” Bkz. Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler Bir Giriş Metni*, çev. Tayfun Atay (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 284.

67 Simgeci düşünce yalnızca çocuğa, şaire veya dengesize ait olan bir alan değildir, insanın özünün bir parçasıdır; dile ve yargılara dayalı düşünceyi önelemektedir. Bkz. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, önsöz kısmı, XIX- XX.

68 Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, *Yazarın önsözü kısmı*, VIII,

69 Mircea Eliade, “Modern Dünyanın Mitleri”, *İslam’da Sembolik Dil içinde*, çev. Sadık Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 280-281. Bununla beraber Eliade’a göre arkaik insan modern insandan farklı olarak bütün sembollerini dini kabul etmiştir. Bkz. Eliade, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, 116.

Eliade, Tillich gibi sembol ve mitten uzaklaşmanın imkânsız olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Efsanelerin gerilediklerini ve simgelerin dünyevileştiklerini gördük, ama bunlar hiçbir zaman kaybolmamaktadırlar; uygarlıkların en pozitivistisi olan XIX. yüzyıl uygarlığında bile Simgeler ve Efsaneler çok uzaklardan gelmektedirler: insani varlığın parçasıdır ve insanın Kozmos içindeki herhangi bir varoluşsal konumunda bunları bulamamak olanaksızdır.”⁷⁰

Eliade, insanı *homo symbolicus* olarak kabul etmiştir.⁷¹ *Kutsalın tezahürlerinin çoğunluğunun sembol olmada çabuk etkilendiklerini belirten*⁷² *Eliade'a göre insan bir homo symbolicus olduğundan tüm hareket tarzı da semboller ihtiva ettiğinden, bütün dini olguların sembolik karakter taşıdıkları neticesi çıkmaktadır. Buna göre bir ağaç, dini bir kült mevzuu olursa, ağaç olarak değil de Hierophanie, yani kutsalın tezahürü olarak dini kült mevzuu olur. Her dini faaliyet, dini bir gerçek olması açısından bir anlamla mücehhezdir. Bu anlam da neticede “semboliktir”. Çünkü bu anlamlar, tabiatüstü değerler veya varlıklara taalluk etmektedir.*⁷³

Eliade, sembol araştırmalarının Dinler Tarihi açısından öneminden de bahsetmiştir. Ona göre dini mevzuları konu alan araştırmaların, aynı zamanda da dini sembollerin araştırmasını içerdiği iddia edilebilir. Sembollerin, dil, ritüel, hareket, tarihi olay, mekan, zaman vb. ile ilgili olması dini araştırmaları semboller araştırmasına dönüştürmüş gibidir.⁷⁴ Dinler tarihçisinin yapacağı ilk tespit, dünyanın semboller vasıtasıyla “konuştuğu” ve kendini onunla “ortaya koyduğudur”. Yalnız bu, fayda ve sonuca bağlı bir ifade şeklinde meydana çıkmamaktadır. Sembol, objektif gerçekliğin saf bir tezahürü değildir, o, daha derin ve daha köklü bir şeyi ifade etmektedir.⁷⁵

Dinler Tarihi açısından düşünüldüğünde dini metinler, ibadetler, öğretiler vb açıdan hemen her dinin zengin bir sembolik içeriğe sahip olduğu, her dinin sembollerle örülmüş olduğu görülmektedir. Dinlerin semboller içermesi insanın

70 Eliade, İmgeler ve Simgeler, önsöz kısmı, XXXVI. Eliade, kitabının Simgencilik ve Tarih başlıklı kısmında benzer sembollerin dünyanın farklı yerlerinde görüldüğünü belirtmektedir. Bkz. aynı kitap, 126-132.

71 Hem toplumsal bilimlerde hem de felsefede, son birkaç yıl içinde gitgide artan düzeylerde popüler hale gelen insanın simgeler, kavramlar yaratan ve anlam arayan bir hayvan olduğu biçimindeki görüş hem dinin analizi hem de din ile değerler arasındaki ilişkilerin anlaşılması açısından yeni bir yaklaşım başlatmaktadır. Bkz. Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 167. Clifford Geertz'in sembol anlayışı için bkz. Seymour Cain, “Din Çalışmalarının Tarihi”, Batı'da Din Çalışmaları içinde, Derleyen ve Çev. Ömer Mahir Alper (İstanbul: Metropolis Yayınları, 2002), 69 vd.

72 Eliade, *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*, 525-526. “Fakat Eliade, dinsel deneyimin simgencilik aracılığıyla yapılandığı gerçeğinden daha öte bir şey önerir. Jung gibi bu simgeliğin kendini spesifik arketip örüntüleri etrafında dışa vurduğunu ileri sürer. Kendi arketip kavramını Jung'unkinden ayırt ederken Eliade, onu bir “örnek model” ya da “paradigma”nın eşanlamlısı olarak tanımlar.” Bkz. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler Bir Giriş Metni*, 288.

73 Eliade, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, 112-113. Ayrıca bkz. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler Bir Giriş Metni*, 285.

74 Eliade, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, 113.

75 Mircea Eliade, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler”, 115.

sembolik bir varlık olmasından sembollerle daha hızlı anlayabilme özelliğinden kaynaklanmaktadır. Dinlerin müntesiplerine anlamlar aktarması, dinin doktrinlerini öğretmesi semboller vasıtasıyla daha hızlı ve pratik olmaktadır. “Anlamak”, insanın en önemli bir yetisi iken “anlama”nın yetersiz kaldığı durumlarda yardımcı öğelerden istifade edilmektedir. İster din adamı ister halktan biri herhangi bir dindar sayfalarla ifade edilecek bir manayı semboller vasıtasıyla kısa bir zaman içerisinde manayı anlamakta ve muhatabına iletmektedir. Yahudilik, Budizm, Hıristiyanlık, Mecusilik vb tüm dinler için düşünüldüğünde dinî öğretilerin sembollerle tüm din mensuplarına daha rahat ifade edilebileceği, yine dinin muhatabının insan olduğu düşünüldüğünde ister din adamı ister okumamış bir din mensubunun dinî sembolleri daha rahat okuyabilecekleri anlaşılır.

Bu da “mana”nın iletiminde tek başına yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır. Soyut bir şekilde mana yalnız kaldığında, somut bir vasıtayla örneklendirilmediğinde bireyin ve toplumun düşüncesinde boş ve köksüz olarak yer almaktadır. Çünkü insan zekâsına saf manayı anlayabilecek güç ne kadar verilmiş olursa olsun yine de kavrayabilmek için bu saf/soyut mananın, semboller, işaretler ve çizgiler halinde gösterilmesi bunlarla desteklenmesi gerekmektedir.⁷⁶

Sembol’ü insanın “bilinç yapısı”yla ilişkilendiren Gilbert Durand’a (1921-2012) göre bilinç, dünyayı tasavvur etmek için iki yöntemden faydalanmaktadır. Bu yöntemlerden biri doğrudandır ve bizzat eşya burada algıda veya basit duyuda olduğu gibi zihinde mevcut görünmektedir. Diğer yöntem ise dolaylıdır ve her hangi bir nedenden dolayı örneğin çocukluk hatıralarımızda, Mars gezegeninin manzaralarının hayalinde, atom çekirdeğinin etrafındaki elektronların deveranının zekâsında veya ölümden öte bir dünyanın tasavvurunda, eşyanın duyuya “canlı bir şekilde” görünmemesinde ortaya çıkar. Bütün bu dolaylı bilinç durumlarında varolmayan (absent) nesne, bilince kelimenin en geniş anlamında bir *imge aracılığıyla* yeniden-sunulur. Böyle bir durumda gösterilen hiçbir şekilde tasvir edilemez olduğunda ve işaret algılanır bir nesneye değil de bir anlama gönderme yaptığında nihayet tam anlamıyla sembolik imgelem ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

Yukarıdaki açıklamadan varlığın tasavvuru için geçerli olan anlama şeklinin dini anlamada da geçerli olabileceği çıkarılabilir. İster dini ister din dışı olsun her iki durumda da sembollerden yararlanmak insanın özelliğidir. Sembol üretme fonksiyonu yemek, içmek, yürümek vb gibi insanî faaliyetlerden biri olarak kabul edilebilir. Hatta sembollerin diğer faaliyetlere hükmettiği ifade edilmiştir.⁷⁸

76 Necmettin Şahinler, Kur’anda Sembolik Anlatımlar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 9.

77 Durand, Sembolik İmgelem, 7.

78 Buna göre eğer sembolikleştirme yeteneği, yalnızca sembolleri kullanarak, enfüsi tecrübeleri hatırlamak olduğundan birisi ister bir roman isterse bir bitirme tezi okuyor olsun, oradaki semboller vücut kimyasında birtakım değişmelere yol açacaktır. Değişimlere yol açan sembollere verilen karşılıklardır, ki bu karşılıklar kimi zaman *semantik tepkiler şeklinde isimlendirilir*. Bkz. John C. Condon, Kelimelerin Büyülü Dünyası – Anlambilim ve İletişim-, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 17-26.

Dini bir kültürel bir sistem olarak kabul eden⁷⁹ ve dinin, başka ne olursa olsun, kısmen her bir bireyin kendi yaşamını yorumlamak ve kendi hareketlerini düzenlemek için kullandığı genel “anlamlar sermayesi”ni koruma çabası olarak değerlendiren Yorumsamacı Antropolog Clifford Geertz’e göre “anlamlar” yalnızca semboller içinde depolanabilir. Bir haç, bir yarım ay ya da kuş tüylü bir yılan olarak görülebilecek semboller bazen ilişkili oldukları kişiler açısından dünya hakkında bilinenleri, bu dünyanın sağladığı duygusal yaşamın niteliğini ve üzerinde bulunulduğu müddetçe bu dünyada nasıl yaşanacağını özetlemektedir.⁸⁰

Kültürü tanımlarken kültürü oluşturan unsurların ne olduğundan çok, bu unsurların sembolik bağlamıyla ilgilenen, kültürü bir semboller, dolayısıyla anlamlar ağı olarak gören⁸¹ ve kültürün, insan zihninde bir model olmadığını, kamusal sembol ve eylemlerde cisimleştiğini savunan⁸², Geertz’e göre düzenli bir bütün biçiminde örülmüş kutsal semboller kümesi bir dilsel sistem oluşturmaktadır. Dine bağlı olanlar için bu tür bir dilsel sistem gerçek bilgiye aracılık eder. Bu sembollerin formüleştirdiği ahlaki-estetik sistemleri göz ardı edenler toplum içerisinde aptal, duyarsız, eğitimsiz ya da en uç boşvermişlik durumunda deli olarak görülürler.⁸³

Özellikle dini sembolizmde, Kutsal’ı ifade etmede veya onunla iletişim kurmada semboller ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda dille tecrübe arasında tam bir örtüşme gerçekleşmediğinden; yani dilin sınırları tecrübenin son sınırları olmadığından dille ifadesi imkânsız olan ve dilin erişemediği hakikatlerin, başka türlü anlaşılma ve kavranma şekilleri olan semboller devreye girmektedir. Tanrı’ya karşı yapılan ayin ve ibadetlerin esrarengizliğini doğrudan, kuru ve yalın bir dille ifade etmek imkânsızdır. Bu bakımdan, Tanrı’ya karşı olan teveccüh, tavır ve tapınmalar, O’nun hakkında, insanlara yönelik olarak kullanılan dil, sembolik olmak durumundadır.⁸⁴ Bu nedenle din konusunda tarih boyunca insanoğlu

79 Bkz. Geertz, *Kültürlerin Yarumlanması*, 109-151. Geertz’in bu teorisi hakkında Talal Asad’ın yaptığı eleştiriler için bkz. Talal Asad, “Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası”, çev. A. Tekin, *Milel ve Nihal* 4, sy. 2 (2007): 103-137. Geertz’in teorisinin bir incelemesi için bkz. Behram Hasanov, “Clifford Geertz’e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1, sy. 2 (2014): 79-96

80 Geertz, *Kültürlerin Yarumlanması*, 153. Yorumsamacı Antropoloji ekolü ve Geertz hakkında bilgi için bkz. Gözde Aynur Mirza, “Yorumsamacı Antropoloji ve Clifford Geertz”, *International Journal of Human Sciences* 13, sy. 2 (2016), 3482-3491; Emiroğlu-Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, 327-330.

81 Mirza, “Yorumsamacı Antropoloji ve Clifford Geertz”, 3484.

82 Emiroğlu-Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, 327. Geertz’in sembolü anlam aktarıcısı olarak kabul ettiği, onun sembollerin insanların dünya hakkında düşünüş tarzlarını nasıl etkilediği, sembollerin, kültürün araçları olarak nasıl işlediği konuları üzerinde durduğu belirtilmektedir. Bkz. *Antropoloji Sözlüğü*, 328.

83 Geertz, *Kültürlerin Yarumlanması*, 155. Geertz konu hakkında bir örneği, alan çalışması sırasında tespit ettiğini söylediği Java’dan vermektedir. Buna göre Java’da, küçük çocuklar, ahmaklar, görgüsüzler, akıl hastaları ve rezil denecek derecede ahlak dışı davrananlar için “henüz Javalı değil” denir. Henüz Javalı olmamak da henüz insan olmamaktır. Bkz. aynı yer.

84 Koç, *Din Dili*, 95. Tillich’in de belirttiği gibi insanın nihai ilgisi sembolik olarak ifade edilmelidir, çünkü nihai olanı, yalnız sembolik dil ifade eder. Bkz. Tillich, “İmanın Sembolleri”, 767. Tillich, yapmış olduğu din tanımı içerisinde “nihai ilgi-(ultimateconcern)” ifadesini kullanmaktadır. “din, nihai olarak ilgili olmaktadır.” Bkz. Paul Tillich, “Din, Bilim ve Felsefe”, çev. Aliye Çınar, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10, sy. 2 (2001): 271-283.

istenen düşünceyi daha iyi ifade eden sembollerden yararlanmışır. Muhammed Hamidullah, dinlerde görülen bazı ibadet ve öğretilerle ilgili sembolleri şu şekilde ifade etmiştir:

“Birisine teslim olan, onu kendisine efendi olarak kabul ettiğinde önünde, tevazu göstermek için eğilir. Peki, var olan ama görünmeyen Allah için ne yapmalı? Eskiden cehalet zamanlarında insanlar, herhangi bir ilahî sıfatı bir sembolle temsil etme yolunu seçmişlerdir. Nitekim “ateş”, Zerdüştler için, ilahî kudreti sembolize eder, zira hiçbir şey ateşin önünde dayanamaz. Brahman Hintliler’e göre “inek” (sütü, eti, derisi ve hatta yakılan dışkısı bile) ilahi lütfu temsil eder. Dört elli insan da; şayet bu kadar kabiliyeti olan insanın iki eli varsa, tanrının da en azından dört eli olmalıdır, demek ister. Aynı şekilde fil kafalı insan-herşeyi en iyi bileni sembolize etmektedir vs..”⁸⁵

Görüldüğü gibi ibadet ve inançla ilgili semboller kişinin ifade etmek istediği düşüncelerini daha hızlı ve yoğun anlamlar halinde aktarmasına yardım etmektedir. Dini semboller, soyut bir kavramı somutlaştırmak için kullanıldığından insanlara anlamlandırma araçları sağlamaktadırlar. Bu durum sembollerin insanlarda var olan somutlaştırma ve basite indirgeme eğiliminin bir uzantısı olarak, anlaşılması güç olan karmaşık yapıları anlamayı kolaylaştırmaya yarayan birer araç olduklarını göstermektedir.⁸⁶

Sonuç

Hayatın her yönünü etkileyen sembol, dinlerin temel yapılarından birini oluşturmaktadır. Sembollerin oluşturulduğu belli bir nesne yoktur. Gözün gördüğü kulağın işittiği herşey sembol olabilmektedir. Bazen bir tarih, bir zaman dilimi, bir sözcük, bazen bir şehir, bir mekân sembol olabilmektedir. Sembollerin oluşturulduğu belli bir malzeme yoktur. Sembol türleri incelendiğinde, standart bir şekillerinin de olmadığı görülmektedir. Dini ve din dışı sembolü ayırmada en önemli ölçü dinî sembolün kutsala işaret etmesidir.

Sembol araştırmalarının son asırlarda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bunun en önemli nedeni dinî araştırmaların ve dine ilginin artması olarak kabul edilebilir. Dine önem verilen dönemlerde sembol de önemsenmiş, önyargılı yaklaşıldığı dönemlerde ise sembole aynı tutumla yaklaşmıştır.

Reform döneminden sonra bir dönem önemsenmeyen, basite alınan ve incelenmeyen semboller, XIX. yüzyıldan sonra tekrar fark edilmiş, dinin tezahürü olması nedeniyle incelenmiştir. Semboller, hakkında yapılan araştırmalar günümüzde de devam etmektedir. Dinlerin temel yapılarından biri olduğu için din çalışmalarını aynı zamanda sembol çalışmaları olarak da kabul edilebilir.

85 Muhammed Hamidullah, “İslam’da Sembol”, çev. İsmail Yakıt, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 2 (1995): 299.

86 Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 278.

Dinin, insana, insan hayatının her anına hitap eden bir olgu olduğu düşünüldüğünde dinlerin sembollerle örülmüş olduğu kabul edilebilir. Tüm inanç sistemleri inananlarına, hitap ederken sembollerden faydalanmaktadır. Bunun temel nedeni “homo symbolicus” ifadesinden anlaşıldığı gibi insanın sembol üreten ve sembolize eden bir varlık olmasıdır. Sembol vasıtasıyla derin manalar daha kolay bir şekilde zihne aktarılmaktadır. İnsan, mekanik bir varlık değildir. Sembollerle daha kolay bir şekilde anlamaktadır. Yine dine muhatap olan sadece eğitimli kesimler değildir. Bütün halk tabakaları dinlerin muhatabıdır. Uzun konuşmalar, yoğun kelimeler, uzun cümlelerle ifade edilecek anlamlar, bir sözcükle, bir hareketle kısa bir zamanda anlaşılabilir.

Sembollerin, farklı insan tabakalarına hitap etmesi farklı kişiler tarafından farklı şekillerde anlaşılması, çok anlamlı olduklarını göstermekte, çok anlamlı oluşları ise onlara kullanım pratiği de kazandırmaktadır. Yine dinin sembollerle örülü olması sembollerin zengin bir içeriğe ve malzemeye sahip olması yukarıda da ifade edildiği gibi din araştırmalarını sembol araştırmalarına dönüştürmektedir.

Kaynakça

- Adam, Baki. “Din Hakkında Genel Bilgiler”. *Dinler Tarihi El Kitabı* içinde, editör: Baki Adam, 35-56. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Etimolojik Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Albayrak, Kadir. “Dinsel Bir Sembol Olarak Haçın Tarihi”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 7 (2004): 105-129.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihi'nin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Alternatif Düşünceler Sözlüğü. Edisyon: Seyit N. Erkal. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- An Encyclopedia of Religion*. Editör: Vergilius Ferm, New York, 1945.
- Asad, Talal. “Antropolojik Bir Kategori Olarak Dinin İnşası”. Çeviri: A. Tekin, *Milel ve Nihal* 4, sy. 2 (2007): 103-137.
- Atasagun, Galip. “Hıristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10 (2000): 181-199.
- Atasagun, Galip. “İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006.
- Bahadır, Abdülkerim. *Jung ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bevan, Edwyn. *Symbolism And Belief*. London 1938.
- Bilgin, Vejdî. *İbadet Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal*. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Borella, Jean. *Dinsel Simgeçiliğin Bunalımı*. Çeviri: Lütfi Fevzi Topaloğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Britannica Encyclopedia of World Religions*. Singapore 2006.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.

- Cain, Seymour. "Din Çalışmalarının Tarihi". *Batı'da Din Çalışmaları* içinde, Derleyen ve Çeviren: Ömer Mahir Alper, 11-77, İstanbul: Metropol Yayınları, 2002.
- Cassirer, Ernst. *İnsan Üstüne Bir Deneme*. Çeviri: Necla Arat, İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Condon, John C. *Kelimelerin Büyüklüğü Dünyası –Anlambilim ve İletişim-*. Çeviri: Murat Çiftkaya, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Cox, James L. *Kutsal İfade Etmek Din Fenomenolojisine Giriş (Teori, Metod ve Uygulama)*. Çev: Fuat Aydın, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Çağlar, Birsal. "Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzeri Bir İnceleme". Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2008.
- Çınar, Aliye. *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Demir, Ömer ve Mustafa Acar. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Demirci, Kürşat. *Dinlerin Dejenerasyonu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Durand, Gilbert. *Sembolik İmgelem*. Çeviri: Ayşe Meral, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Eliade, Mircea. "Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Konusunda Metodolojik Düşünceler". *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri* içinde, Editörler: Mircea Eliade ve Joseph M. Kitagawa, Çeviri: Mehmet Aydın, Mehmet Şahin Mehmet Soyhun. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2003.
- Eliade, Mircea. "Modern Dünyanın Mitleri". *İslam'da Sembolik Dil* içinde, Çeviri: Sadık Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Çeviri: Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*. Çeviri: Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *İmgeler ve Simgeler*. Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1996.
- Emiroğlu, Kudret- Aydın, Suavi. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Fromm, Erich. *Rüyalar, Masallar, Mitoslar (Sembol Dilinin Çözümlemesi)*. Çeviri: Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1990.
- Geertz, Clifford. *Kültürlerin Yorumlanması*. Çeviri: Hakan Gür. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Guénon, René. *Dante ve Ortaçağ'da Dini Sembolizm*. Çeviri: İsmail Taşpınar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Guénon, René. *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I-II*. Çeviri: Mahmut Kanık. Ankara: Hece Yayınları, 2010.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Hamidullah, Muhammed. "İslam'da Sembol". Çeviri: İsmail Yakıt. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, (1995).
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi –Kavramlar ve Akımlar-*. c.VI, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Hasanov, Behram. "Clifford Geertz'e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 2 (2014): 79-96.
- Jenner, Henry. *Christian Symbolism*. London 1910.
- Jung, Carl Gustave. *İnsan ve Sembolleri*. Çeviri: Ali Nihat Babaoğlu. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2007.

- Kahler, Erich. "The Nature of the Symbol". *Symbolism in Religion and Literature* içinde, Editör: Rollo May. USA 1961.
- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları, 2001.
- Kılıç, Recep. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Kılıç, Sadık. *İslam'da Sembolik Dil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Kristensen, W. Brede. *Dinin Anlamı –Dini Eylemlerin Fenomenolojik Okunuşu-*. Çeviri: Fuat Aydın, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017.
- Lévy-Bruhl, Lucien. *İlkel Topumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*. Çeviri: Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çeviri: Osman Akınhay-Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- May, Rollo. "The Significance of Symbols". *Symbolism in Religion and Literature* içinde, Editör: Rollo May. USA 1961.
- Merrill, E. T. *A Dictionary of Religion And Ethics*. Editör: Shailer Mathews ve Gerald Birney Smith. New York 1921.
- Mirza, Gözde Aynur. "Yorumsamacı Antropoloji ve Clifford Geertz". *International Journal of Human Sciences* 13, sy. 2 (2016): 3482-3491.
- Morris, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler Bir Giriş Metni*. Çeviri: Tayfun Atay. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Özarlan, Selim. "Dihlevî'ye Göre İslam'ın Sembolleri". *Bilimname* 8, sy. 18 (2010): 229-250.
- Reville, Albert. *Prolegomena Of History Of The Religions*. Fransızcadan İngilizceye çeviri: A. S. Squire. İngiltere 1884.
- Schimmel, Annamarie. "Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 3-4 (1954): 67-73.
- Schultz, Duane P. ve Sydney Ellen Schultz. *Modern Psikoloji Tarihi*. Çeviri: Yasemin Aslay, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Schwarz, Fernand. *Kadim Bilgelik'in Yeniden Keşfi*. Çeviri: Ayşe Meral Aslan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Sezen, Yümnü. *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Struck, Peter T. "Symbol And Symbolism". *Encyclopedia Of Religion –second edition-*. Editör: Lindsay Jones. USA 2005.
- Şahinler, Necmettin. *Kur'an'da Sembolik Anlatımlar*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- The American Heritage Dictionary of The English Language*. Third Edition. yy. ve ts.
- The Encyclopedia A Dictionary of Britannica*. c.XXV, New York: ts.
- The New Encyclopedia Britannica*. c. XVII, USA 1974.
- Thurston, Herbert, "Symbolism", *Catholic Encyclopedia*, c. XIV.
- Tillich, Paul. "Din Dilinin Doğası". Çeviri: Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, sy. 2 (2002): 227-236.
- Tillich, Paul. "Din, Bilim ve Felsefe". Çeviri: Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 2 (2001): 271-283.
- Tillich, Paul. "İmanın Sembolleri". Çeviri: Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy. 9 (2000): 767-774.

- Tokat, Latif. "Dinin Sembolik Dili". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6, sy. 1 (2009): 75-98.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Turan, Maşallah. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış Sözlük*, Erişim 25 Ocak 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a6a0a-c7e42d94.25912778.
- Watt, Montgomery. *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*. Çeviri: Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Whitehead, Alfred North. *Sembolizm*. Çeviri: Kadir Yılmaz. İstanbul: Şule Yayınları, 2009.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'an'daki Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1-2 (2005-2006): 39-68.
- Yavuz, Ömer Faruk. *Kur'an'da Sembolik Dil*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.